

Renata Czyż

ORCID: 0000-0003-0546-6785

Pamięć kulturowa ewangelików Śląska Cieszyńskiego – zarys problematyki

Streszczenie: Artykuł stanowi wstępny zarys problematyki związanej z pamięcią kulturową (w ujęciu Aleidy i Jana Asmannów) grupy wyznaniowej ewangelików Śląska Cieszyńskiego. Na tę luterzańską pamięć składają się opozycyjna do katolickiej protestancka historiografia, okolicznościowe święta kościelne, jak pamiątki założenia kościoła i Pamiątki Reformacji oraz rocznice wydania ważnych dokumentów wyznaniowych, a także miejsca pamięci. Wśród nich wyróżnione zostały miejskie kwartale ewangelickie w Cieszynie i Bielsku-Białej, kościół Jezusowy w Cieszynie i kościoły wzniesione w regionie po Patencie tolerancyjnym, najważniejsze nekropolie i pomniki, a także leśne kościoły oraz książki religijne, w których ewangelicy prowadzili zapiski i kroniki rodzinne. Pamięć kulturowa ewangelików ze Śląska Cieszyńskiego wykazuje niezwykłą żywotność, gdyż częściowo została przeniesiona przez migrantów z Wisły do Banatu (Serbia).

Słowa kluczowe: pamięć kulturowa, Śląsk Cieszyński, ewangelicyzm, luteranizm, Kościół Ewangelicko-Augsburski, protestanci, dziedzictwo kulturowe

Summary: Cultural memory of Protestants in Cieszyn Silesia - an outline of the problem

The article is a preliminary outline of some issues related to cultural memory (as seen by Aleida and Jan Asmann) of the Evangelicals (Lutherans) of Cieszyn Silesia. This cultural memory consists of Protestant historiography opposing the Catholic Church as well as occasional church holidays such as mementos of the foundation of the church and the mementos of the Reformation and anniversaries of the issuance of important religious documents. Among them, the town's Evangelical quarters in Cieszyn and Bielsko-Biala, the Church of Jesus in Cieszyn and churches erected in the region under the Tolerance Patent, the most important necropolises and monuments as well as forest churches and religious books in which Protestants kept records of their family chronicles were distinguished. The cultural memory of the Evangelicals from Cieszyn Silesia shows extraordinary vitality because it was partially transferred by migrants from Wisla to Banat (in Serbia).

Keywords: cultural memory, Cieszyn Silesia, Evangelicalism, Lutheranism, Evangelical-Augsburg Church, protestants, cultural heritage

Kategoria pamięci należy do kluczowych pojęć naukowych we współczesnej humanistyce, która od lat 90. XX w. przeżywa prawdziwy boom badaw-

czy. Mimo uwag krytycznych i pewnej nieścisłości terminologicznej (wynikającej m.in. ze specyfiki przekładu z języka niemieckiego), teoria pamięci kulturowej Aleidy i Jana Assmannów zyskała zwolenników oraz szerokie zastosowanie w różnych dyscyplinach naukowych. Wprawdzie historycy chętniej odwołują się do kierunku wyznaczonego przez Jacquesa Le Goffa¹, a literaturoznawcy czy filozofowie do Paula Ricoeura², to jednak wielu badaczy, w tym szereg wybitnych antropologów kultury, stosuje niezwykle pojemne pojęcie pamięci kulturowej Assmannów. Badania pamięci kulturowej opierają się na analizie tekstów kultury od inskrypcji, przez literaturę, po media³, dlatego wymagają podejścia interdyscyplinarnego bez względu na to, jaki obszar obejmują.

Równolegle, zwłaszcza w obrębie takich dyscyplin naukowych jak historia i etnologia, ale nie tylko, rozwijają się badania nad szeroko pojętym regionem i tożsamością regionalną. Obszar rozumiany jako przestrzeń życia i działania danej zbiorowości, wspólnoty regionalnej, jest ulokowany między mniejszymi strukturami lokalnymi a ogólniejszymi tworami, np. narodowymi czy państwowymi, a jednocześnie może być częścią większego regionu lub innej struktury, np. religijnej⁴. Z tej perspektywy Śląsk Cieszyński, jako część historycznego Górnego Śląska, domaga się badań regionalnych, gdyż jego odrębność zasadza się nie tylko na odmiennych losach dziejowych (tj. przynależności państwowej do korony czeskiej, a następnie dziedzicznej monarchii Habsburgów), ale przede wszystkim na zróżnicowaniu kulturowym (wielości wpływów kultur narodowych, grup etnograficznych i wyznań religijnych). Można podkreślić, że ta wielokulturowość jest typowa dla ziemi pogranicza, jaką niewątpliwie jest Śląsk Cieszyński, który współcześnie wyróżnia się mocno ukształtowaną tożsamością regionalną. Ta tożsamość obejmuje różne grupy – górali beskidzkich czy rybaków i górników z tzw. Żabiego Kraju, gdyż opiera się na wspólnocie językowej (gwarach cieszyńskich), tradycjach ludowych i wspólnocie dziejów mieszkańców dawnego księstwa cieszyńskiego.

Badania nad Śląskiem Cieszyńskim zarówno w kategoriach pamięci, jak i regionu, prowadzone są na Uniwersytecie Śląskim i innych placówkach szkolnictwa wyższego (także po czeskiej stronie Olzy) oraz przez instytucje kultury,

¹ J. Le Goff, *Historia i pamięć*, przekł. A. Gronowska, J. Stryczyk, Warszawa 2007.

² P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapominanie*, tłum. J. Margański, Kraków 2007.

³ M. Saryusz-Wolska, *Wprowadzenie*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, pod red. M. Saryusz-Wolskiej, Kraków 2009, s. 18.

⁴ J. Spyra, *Historiografia a tożsamość regionalna w czasach nowożytnych na przykładzie Śląska Cieszyńskiego w okresie od XVI do początku XX wieku*, Częstochowa 2015, s. 10.

tj. muzea, biblioteki, ośrodki kultury. Spośród znaczących prac, które funkcjonują w obiegu naukowym, wskazać należy cytowane wyżej dzieło historyka Janusza Spyry pt. *Historiografia a tożsamość regionalna w czasach nowożytnych...* oraz pracę antropologa Grzegorza Studnickiego pt. *Śląsk Cieszyński: obrazy przeszłości a tożsamość miejsc i ludzi*⁵. Nie sposób pominąć także publikacji nestora cieszyńskich etnologów Daniela Kadłubca⁶ i jego uczniów. Wszyscy z wymienionych kształtują stan wiedzy oraz mają swój wkład w rozwój badań nad Śląskiem Cieszyńskim, nikt jednak nie podjął nawet wstępnej analizy pamięci kulturowej znacznej grupy wyznaniowej regionu, jaką są niewątpliwie cieszyńscy ewangelicy (luteranie).

Pamięć, zarówno indywidualna, jak i zbiorowa, ma charakter społeczny i dopiero tam, gdzie kończy się (zanika) pamięć komunikatywna, według Jana Assmanna, zaczyna się historia, porządkująca daty i wydarzenia. Wiedza na temat przeszłości początkowo przekazywana ustnie, przez tradycyjne i bez zmian powtarzanie rytuałów, a następnie przekazywanie tekstów (aż do stworzenia ich kanonów), a poprzez to uobecnianie pewnych wydarzeń ciągle na nowo, instytucjonalizuje się w momencie zaniku pamięci komunikatywnej⁷. Pamięć komunikatywna jest bowiem krótkotrwała i ulotna, dlatego ulega materializacji i instytucjonalizacji, czyli przekształceniu w pamięć kulturową, którą cechuje stałość w długim okresie, a ta stanowi fundament tożsamości zbiorowej⁸. Taki mechanizm powstania pamięci kulturowej można zaobserwować u cieszyńskich ewangelików, którzy po okresie rozwoju wspólnoty lutherańskiej w czasach Reformacji, zostali w połowie XVII w. pozbawieni możliwości prowadzenia życia religijnego oraz zepchnięci na margines życia społecznego na całym obszarze monarchii Habsburgów. Pamięć tych wydarzeń, chociażby akcji odbierania kościołów, była przekazywana ustnie, zaś wierni spotykali się potajemnie wyłącznie w szlacheckich dworach lub leśnych kościołach. Pozbawieni możliwości druku zarówno książek religijnych, jak i tekstów dotyczących ich przeszłości czy praw, wytworzyli swoisty, początkowo rękopiśmienny „kanon historiograficzny”. Jego obecność stwierdził Janusz

⁵ G. Studnicki, *Śląsk Cieszyński: obrazy przeszłości a tożsamość miejsc i ludzi*, Katowice 2015.

⁶ D. Kadłubiec, *Uwarunkowania cieszyńskiej kultury ludowej*, Czeski Cieszyn 1987; D. Kadłubiec i in., *Płyniesz Olzo. Monografia kultury ludowej Śląska Cieszyńskiego*, Czeski Cieszyn 2016.

⁷ J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przekł. A. Kryczyńska-Pham, wyd. 2, Warszawa 2020, s. 64-71.

⁸ M. Saryusz-Wolska, *Wprowadzenie*, dz. cyt., s. 32.

Spyra, wyróżniając w dziejach historiografii cieszyńskiej, obok historiografii dworskiej, szlacheckiej, miejskiej i chłopskiej, także historiografię „protestancką” oraz „katolicką” (które ujęte zostały w cudzysłów, ale jednak zostały wyróżnione). Dwie przeciwstawne tradycje historyczne, motywowane wyznaniowo⁹, mają fundamentalne znaczenie dla pamięci i tożsamości regionalnej, a zwłaszcza dla pamięci kulturowej oraz tożsamości zbiorowej ewangelickiej mniejszości religijnej.

Na wspomnianą historiografię protestancką składają się m.in. zapiski pastorów z rodu Herdów i Pragenusów, obejmujące okres od końca XVI do początków XVIII w., czynione na pustych kartach dzieł historycznych wydawanych przez Filipa Melanchtona lub kalendarzy historycznych Paula Ebera (1511-1569). Losy, początkowo oficjalnych duchownych z czasem pozbawionych urzędów parafialnych i działających w podziemiu, obrazują dzieje całej społeczności ewangelickiej. Pastorzy odnotowują nie tylko własne wygnania i powroty, ale informacje na temat innych działających na terenie księstwa cieszyńskiego duchownych ewangelickich, zmiany w prawie na korzyść i niekorzyść protestantów, działalność szlachty patronującej parafiom, w końcu akcję usuwania pastorów i zamykania kościołów przez cesarską Komisję Religijną¹⁰. Innym ważnym historiograficznym dokumentem jest wydana drukiem, ale na Górnych Węgrzech (Słowacji), „autobiografia” ks. Jerzego Trzanowskiego, zwanego „słowiańskim Lutrem”. Schroniwszy się przed kontrreformacją na Orawie w zamku patrona (a ostatecznie w Liptowskim Mikuluszu), oprócz słynnego kancjonału wydał swoje łacińskie ody, do których dołączył *Ostatnie słowo do potomstwa, zwłaszcza pozostałych przy życiu synów...*, w którym opisuje swe pełne zwrotów życie, układające się pod dyktando kolejnych antyprotestanckich działań władz cesarskich. Pośrednio ta biografia charakteryzuje losy środowiska ewangelików nie tylko w księstwie cieszyńskim, ale w całej Europie Środkowej znajdującej się pod rządami Habsburgów¹¹. Szczególnymi, gdyż literackimi i rękopiśmiennymi, zapisami historiograficznymi pozostają lamenty, które zalicza się do pieśni historycznych. Powstawały one w kręgu wygnańców, jak *Lament cieszyńskich mieszczan, którzy za prawdę Bożą od swoich majątków musieli precz iść do innych krajów*, i opisując doznane krzywdy, atakowały „doradców”

⁹ J. Spyra, *Historiografia...* dz. cyt., s. 5-6,133.

¹⁰ Tamże, s. 133-144.

¹¹ Tamże, s.147-148; M. Gabryś, M. Chren, R. Stanček, *Cesty Juraja Tranovského / Śladami Jerzego Trzanowskiego*, Dolný Kubín [2018].

cesarskich i „kościół papieski”, wygnanym zaś miały dodawać otuchy¹². Inne wydawane drukiem utwory historiograficzne, np. Jerzego Joanidesa Frydeckiego (ok. 1598-1674), ukazywały się Trenczynie i Żylinie¹³, a więc tam, gdzie jeszcze swobody religijne były większe niż w księstwie cieszyńskim.

Ten typ historiograficznych zapisków nie zaniknął po konwencji w Altranstädt (1707) i zgodzie cesarza na budowę jednego z kościołów łaski w Cieszynie. Te fakty dla pamięci potomnych utrwalił wolny chłop z Cierlicka, Jakub Galacz, w pieśni *O Radości a swobodzę Ewanielich* z 1708 r. oraz kolejnej, napisanej po odprawieniu pierwszego oficjalnego nabożeństwa ewangelickiego i rozpoczęciu budowy kościoła. Utwory te krążyły w odpisach wśród wiernych¹⁴, utrwalając pamięć przeszłości wyznaniowej ewangelików.

Próby publikowania „protestanckiej” wersji historii kończyły się jednak ingerencją cenzury, czego dowodem, już po ogłoszeniu Patentu tolerancyjnego przez Józefa II (1781), są dzieje tzw. *Kłapsiówki*, wydanej w 1794 r. Modlitewnik pastora z Jaworza, a potem z Cieszyna – Jana Kłapsi (1756-1805) zawierał kilka dodatków, m.in. *Krotki zbiór Historji Chrześcijańskiej Religji*, w której autor opisał dzieje Kościoła z protestanckiego punktu widzenia. Krytyka papieżstwa oraz jawna opowieść o odebraniu kościołów przez cesarza, prześladowaniach ewangelików przez Habsburgów oraz interwencji na ich rzecz króla szwedzkiego Karola XII spowodowała, że gotowe egzemplarze modlitewnika odbierano właścicielom i miszkowano (tj. kastrowano w gwarze cieszyńskiej), wycinając tę część dzieła z książki. Wydrukowana we Wrocławiu *Kłapsiówka* była uzupełniana przez właścicieli, którzy dodruk rozprawy z 1795 r. sami wszywali w swoje egzemplarze¹⁵.

Utrwalanie takiej protestanckiej wersji historii miało miejsce przez cały wiek XIX i XX. Ewangelicy Śląska Cieszyńskiego w kolejne rocznice, dających im względną swobodę oraz tolerancję, konwencji w Altranstädt oraz Patentu tolerancyjnego wydawali dalsze publikacje o charakterze historiograficznym, coraz śmielej opisując dzieje własnego wyznania i na nich m.in. budując zbio-

¹² J. Spyra, *Historiografia...*, dz. cyt., s. 149-150.

¹³ A. Rusnok, *W poszukiwaniu źródeł*, [w:] *Duchowe źródła kultury cieszyńskiej. Katalog wystawy*, Cieszyn 2001.

¹⁴ J. Spyra, *Historiografia...*, dz. cyt., s.151, 268-270, 348-349.

¹⁵ R. Czyż, *Od patentu do patentu. Polska, ewangelicka literatura religijna na Śląsku Cieszyńskim w latach 1871-1881*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim. W trzystulecie założenia kościoła Jezusowego w Cieszynie*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka i D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 436-439.

rową tożsamość. Pierwszym drukiem, jaki ukazał się w języku polskim w Cieszynie (w pierwszej cieszyńskiej drukarni), był *Pamiętnik kościoła ewangelickiego z łaski danego przed Cieszynem*, który za zgodą władz wydano wraz z niemieckimi publikacjami jubileuszowymi w stulecie budowy kościoła Jezusowego w 1809 r. Autor, Jerzy Fryderyk Erdmann Klette z Klettenhofu, kolator zboru, opisał dzieje wspólnoty od czasów Reformacji¹⁶. Opierał się na dokumentach zgromadzonych w archiwum zborowym (m.in. z bani iglicy na wieży kościoła) oraz krążących w odpisach wśród wiernych kalendarium pt. *Nieco z kroniki cieszyńskiej*, których autorstwo długo przypisywano cisownickiemu chłopu Jurze Gajdzicy¹⁷.

Jerzy Fryderyk Erdman Klette z Klettenhofu opisał, choć bez szczegółów, oskarżenie, proces i wygnanie pierwszych pastorów cieszyńskich, którym zarzucono petyzm, kryzys wspólnoty po tych wydarzeniach oraz jej dalsze losy, jak utratę części wiernych i patronów, którzy po wojnach śląskich znaleźli się w Prusach, dalszą, antyprotestancką działalność cesarskiej Komisji Religijnej, która wywołała bunty chłopskie i radość z uzyskanej, choć tylko częściowej wolności po wydaniu Patentu tolerancyjnego. W związku z nowym prawem ewangelicy wzniesli szereg nowych kościołów w księstwie cieszyńskim, utworzyli sieć własnych szkół wyznaniowych i rozwijali życie religijne lokalnej wspólnoty wyznaniowej¹⁸.

W I połowie XIX w. budowane w pośpiechu drewniane kościoły patentowe zaczęto zamieniać na murowane, a chcąc uczcić te wydarzenia, opisywano je w okolicznościowych kazaniach lub utworach poetyckich, najczęściej krążących w odpisach lub w formie druków ulotnych. Ich autorami byli przeważnie duchowni, m.in. Wilhelm Raschke z Bystrzycy i Karol Kotschy z Ustronia¹⁹, ale wydarzenia mające duże znaczenie dla wspólnoty (nie tylko jednego zboru) opisywali także chłopci. Wspomniany już Jura Gajdzica z Cisownicy odnotował w swym pamiętniku nie tylko toczony właśnie wojny napoleońskie i świętowanie ich zakończenia w Cieszynie i w górach (na szczytach których palono ogniska), ale też obchody w 1817 r. 300-letniej pamiętki

¹⁶ Tamże, s. 441.

¹⁷ W. Gojniczek, M. Gabryś, *Wprowadzenie*, [w:] J. F. E. Klette z Klettenhofu, *Pamiętniki kościoła ewangelickiego z łaski danego przed Cieszynem przed stema laty założonego przy świątobliwym obchodzeniu miłościwego lata 24 maja 1809*, Cieszyn 2009, s. 19-20; J. Spyra, *Historiografia...*, dz. cyt., s. 351.

¹⁸ Szerzej zob. V. Tomášová, *Evangelíci na Těšinsku v tolerančním období (1781-1861)*, Český Těšín 2018.

¹⁹ R. Czyż, *Od patentu...*, dz. cyt., s. 444-445.

Reformacji w kościele Jezusowym w Cieszynie oraz otrzymanie zgody i otwarcie cmentarza ewangelickiego na Gróniczku w Wiśle, w 1819 r.²⁰

Prawdziwą rewolucją w historiografii „ewangelickiej” była skandaliczna na ówczesne czasy książeczka nauczyciela Pawła Kajzara, powstała zapewne na fali wolności po Wiośnie Ludów. Dziełko pt. *Krótką Historią kościelną Wiary Ewangelickiej w Księstwie Cieszyńskim* było jawną polemiką z historiografią „katolicką”. Wydane w 1850 r., wywołało ożywioną dyskusję i szybko zostało wycofane ze sprzedaży. Zastąpiła go niemiecka praca Gottliba Biermanna, z 1859 r., wydana z okazji 150-lecia cieszyńskiego kościoła i przetłumaczona na język polski przez Jana Śliwkę²¹. Nauczyciele cieszyńskiego gimnazjum ewangelickiego i szkół ludowych zamieszczali ponadto zwięzłe informacje na temat historii Kościoła, także na Śląsku Cieszyńskim, w pisanych przez siebie podręcznikach do nauki religii²². W ten sposób „protestancka” wizja historii była przekazywana z pokolenia na pokolenie, już nie w formie ustnej czy krążących rękopisów, lecz w sposób zinstytucjonalizowany przez Kościół i szkołę.

Obok historiografii dostępnej węższemu kręgowi wiernych, czynnikiem budującym tożsamość ewangelików cieszyńskich i scalających ich były niewątpliwie święta, i to nie te wynikające z roku kościelnego, ale takie, które można nazwać okolicznościowymi. Według Jana Assmanna, grupa zyskuje udział w pamięci kulturowej, konserwowanej i przekazywanej przez wyspecjalizowane jednostki lub instytucje, tylko poprzez partycypację²³. Jubileuszowe zgromadzenia i osobista obecność w okolicznościowych nabożeństwach z okazji pamiętki założenia kościoła to tradycja zapoczątkowana w regionie wraz z budową matki kościołów czyli kościoła Jezusowego w Cieszynie²⁴, a potem kościołów patentowych. Te powtarzające się regularnie święta lokalnej społeczności służyły, i nadal służą, przekazywaniu i rozpowszechnianiu wiedzy podtrzymującej tożsamość, czyli reprodukcji kulturowej tożsamości. Święta, jako prymarna forma organizowania pamięci kulturowej, dzielą czas na świąteczny i powszedni. Oprócz świąt liturgicznych ewangelicy cieszyńscy od XVIII w. obchodzili szereg uroczystości rocznicowych.

²⁰ J. Gaydzica, *Dłó pamięci rodu ludzkiego*, Cieszyn-Cisownica 2006, s. 41, 47-49.

²¹ B. Biermann, *Historia wiary ewangelickiej w Śląsku Austriackim, z osobliwym względem na dzieje ewangelickiego kościoła z łaski danego przed Cieszynem*, przeł. J. Śliwka, Cieszyn 1859 [reprint 2009].

²² R. Czyż, *Od patentu...*, dz. cyt., s. 450, 457-458, 475-477.

²³ J. Assmann, *Pamięć...*, dz. cyt., s. 72.

²⁴ J. Spyra, *Historiografia...*, dz. cyt., s. 348-349.

Obok wspomnianych już jubileuszy wydania dokumentów poprawiających sytuację ewangelickiej mniejszości w państwie Habsburgów (konwencja w Altranstätt, Patent tolerancyjny, Patent protestancki z 1861 roku), obchodzone na Śląsku Cieszyńskim (i nadal się obchodzi) szereg rocznic związanych z dziejami Reformacji: coroczne pamiątki wystąpienia Marcina Lutra, jak ta wspomniana przez Jurę Gajdżicę z 1817 r. na jej 300-lecie, „okrągłe” rocznice deklaracji wiary reformatora złożone w Wormacji czy wydania Konfesji Augsburskiej (1530) lub Księgi Zgody (1570). W II połowie XIX w. świętowano także pamiątki wydarzeń związanych z działalnością innych reformatorów, zwłaszcza Filipa Melanchtona, ale także Jana Kalwina, czy też uważanego za prekursora Reformacji Jana Husa²⁵. Do niedawna uczestnictwo wiernych w pamiątkach założenia kościoła, nie tylko we własnej parafii, ale i tych, w których mieszkali członkowie rodziny, uważano za obowiązek. Ta żywa partycypacja była przekazywana z pokolenia na pokolenie, gdyż wyjazd na pamiątkę założenia kościoła do sąsiedniej lub dalej położonej parafii był dużym, niecodziennym wydarzeniem, w którym uczestniczyła cała rodzina. Takie święta zachowywały się również w pamięci komunikatywnej i rodzinne relacje z nich były przekazywane osobiście przez uczestników wydarzeń z pokolenia na pokolenie. Na każdą taką pamiątkę założenia kościoła czy pamiątkę Reformacji składało się, i nadal się składa, (obok liturgii i pieśni) kazanie okolicznościowe²⁶, przypominające i upowszechniające dzieje danej społeczności ewangelickiej, często na tle losów ewangelików w całym księstwie cieszyńskim.

Ważnym składnikiem pamięci kulturowej cieszyńskich ewangelików są miejsca pamięci, rozumiane niepotocznie, ale metaforycznie i oparte na symbolicznym znaczeniu zjawisk kulturowych dla tworzenia tożsamości zbiorowych²⁷. W dobie rozpadu pamięci powszechnej na wiele pamięci prywatnych²⁸, nabierają one szczególnego znaczenia. Nie chodzi tu bowiem o miejsca pamięci, takie jak cmentarze czy pomniki (w każdym razie nie tylko), ale o semiotyzację przestrzeni, a nawet całego krajobrazu, czego dokonuje każda grupa

²⁵ R. Czyż, *Wiara – praca – rodzina. Obraz Marcina Lutra w polskiej ewangelickiej literaturze religijnej na Śląsku Cieszyńskim (do 1918 roku)*, [w:] *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji. Wpływ protestantyzmu na politykę, społeczeństwo i kulturę w XVI-XX wieku*, red. J. Bahlcke, W. Gojniczek, R. Kaczmarek, Katowice 2018, s. 569.

²⁶ J. Spyra, *Historiografia...*, dz. cyt., s. 351-352; D. Szczypka, *Obchody rocznic reformacji w wiślańskim zborze w XIX i XX wieku*. „Rocznik Wiślański” 2017, t. 9, s. 18-23.

²⁷ M. Saryusz-Wolska, *Wprowadzenie...*, dz. cyt., s. 19-20.

²⁸ P. Nora, *Między pamięcią a historią: leslieux de memoire*, tłum. M. Borowski, M. Sugiera. „Didaskalia. Gazeta Teatralna” 2011, nr 105, s. 24.

wyznaniowa, lokalizując i monumentalizując swoją pamięć w specyficzny sposób²⁹. Aleida Assman wyróżnia funkcjonujące w kulturze zachodniej metafory pamięci: metafory „pisemne”, jak księga czy tablica, i metafory „miejsca”, jak świątynia, biblioteka, a nawet strych oraz cztery media (nośniki) pamięci kulturowej, którymi są pismo, obraz, ciało i miejsce³⁰. O ile ze względów teologicznych obraz nie będzie miał dla pamięci cieszyńskich ewangelików tak dużego znaczenia, podobnie jak ciało (jako krótkotrwały nośnik pamięci, np. ran czy blizn), o tyle pismo i miejsce będą ważkim medium pamięci dla społeczności pielęgnującej kulturę słowa oraz przywiązanej do reformacyjnego hasła *sola Scriptura*.

Niewątpliwie miejscami pamięci pozostają leśne kościoły, czyli leśne polany w górach, na których odprawiano tajne nabożeństwa ewangelickie w latach 1653-1781. Do dziś funkcjonują one jako przestrzeń sakralna, miejsca pamięci o przeszłości wspólnoty, choć także jako współczesna atrakcja turystyczna. Po polskiej i czeskiej stronie Olzy znajduje się osiem takich leśnych kościołów z kamiennymi ołtarzami i amfiteatralnie ułożonymi ławkami oraz jedno położone w Beskidzie Śląskim, ale już po stronie dawnej Galicji³¹. Niektóre są zupełnie proste (kamień na łące), inne opatrzone odpowiednimi inskrypcjami i pomniczkami. Do dziś przynajmniej raz w roku w każdym z leśnych kościołów odprawiane są pamiątkowe nabożeństwa okolicznościowe, a ich harmonogram można znaleźć w Internecie oraz w prasie ewangelickiej. Najbardziej znanym, gdyż najstarszym, stąd też najbardziej popularnym, jest Kamień na Równicy (właściwie dwa), miejsce upamiętnione już w 1904 r. okolicznościową tablicą³², na którym w czerwcu, w święto Bratniej Pomocy im. Gustawa Adolfa pojawiają się wierni nie tylko ze Śląska Cieszyńskiego, ale także z Górnego Śląska i Małopolski (Krakowa).

Miejscami pamięci są z pewnością dwa kościoły o największym znaczeniu dla regionu i ewangelickiej wspólnoty: określany jako „matka kościołów” kościół Jezusowy w Cieszynie³³ oraz kościół Zbawiciela na „Bielskim Syjonie”,

²⁹ J. Assmann, *Pamięć...*, dz. cyt., s. 75.

³⁰ A. Assman, *Między historią a pamięcią. Antologia*. Warszawa 2013, s. 89-126; M. Saryusz-Wolska, *Wprowadzenie...*, dz. cyt., s. 37-38.

³¹ *Leśne kościoły. Miejsca tajnych nabożeństw ewangelickich w Beskidzie Śląskim*, Bielsko-Biała 2009.

³² *500 lat Reformacji na Górnym Śląsku – miejsca pamięci*, [w:] *500 lat Reformacji na Górnym Śląsku*, pod red. W. Gojniczka i R. Kaczmarka. Katowice 2017, s. 325-326.

³³ Zob. O. Wagner, *Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der Evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen 1545-1918/20*, Wien 1978.

czyli w kwartale ewangelickim w Bielsku-Białej³⁴. Kościół Jezusowy w Cieszynie, jako najstarszy i powiązany ze strukturami ewangelickimi w dawnej monarchii Habsburgów od Włoch po Siedmiogród, pozostaje rozpoznawalny w całej Europie Środkowo-Wschodniej. To największa „bazylika ewangelicka” w obecnej Polsce, pełna pamiątek i śladów przeszłości: epitafiów, inskrypcji, tablic pamiątkowych i chyba jedyna z popiersiem króla szwedzkiego Karola XII. Topografia Górnego Przedmieścia (Wyższej Bramy), całe otoczenie Placu Kościelnego ma znaczenie symboliczne i stanowi miejsce pamięci, na które składają się oprócz kościoła także szkoły, dawne alumneum, dom pastorów i stary cmentarz. Wewnątrz kościoła ponadto umieszczone zostało największe w Polsce ewangelickie archiwum i biblioteka Bogumila Tschammera oraz Muzeum Protestantyzmu, a przed kościołem – popiersie wspomnianego już „słowiańskiego” Lutra, czyli ks. Jerzego Trzanowskiego. Z kolei na „Bielski Syjon” obok kościoła Zbawiciela, kilkakrotnie przebudowywanego, składają się: kompleks budynków szkolnych, sierociniec i Dom Diakonis, a także cmentarz i dwa niezwykle pomniki – Marcina Lutra i Studnia Pastorów. Odsłonięty w 1900 r. pomnik Marcina Lutra był (obok czeskiego Aš) jedynym w Austrii, a następnie w Polsce, zaś niedawno odrestaurowana tzw. Studnia Pastorów (Studnia Haasego) w kształcie tumbi (sarkofagu), z nazwiskami najwybitniejszych duchownych służących w wolnym państwie stanowym i mieście Bielsku, z 1934 r., w ogóle nie ma swojego odpowiednika³⁵.

Miejscami pamięci stały się wszystkie kościoły wzniesione na mocy Patentu Tolerancyjnego, początkowo drewniane, później murowane domy modlitwy, do których z czasem dostawiano wieże, upamiętniając te wydarzenia odpowiednimi inskrypcjami lub tablicami. Do dziś w każdym „patentowym” kościele umieszcza się tablice pamiątkowe, najczęściej poświęcone duchowym zasłużonym dla danej parafii, ale także upamiętniające ważne wydarzenia z życia wspólnoty. Często są tablice z nazwiskami wiernych, którzy zginęli na frontach I i II wojny światowej, spotykane nie tylko w budynkach, ale i na cmentarzach, „naturalnych” miejscach pamięci. Do najważniejszych dla ewangelickiej pamięci kulturowej nekropolii należy zaliczyć cmentarze w Cieszynie, Bielsku i Wiśle³⁶, gdzie znajdują

³⁴ 500 lat..., dz. cyt., s. 315-316, 321-322.

³⁵ E. Chojecka, *Pomniki Bielskiego Syjonu*, Bielsko-Biała 2017.

³⁶ Por. W. Sosna, *Wędrowka wśród mogił*, wyd. 2. Cieszyn 2010; A. Pudełko, „Ogrody pamięci” – projekt rewitalizacji dziedzictwa ewangelickiego w Bielsku-Białej. „Przegląd Kulturoznawczy” 2016, nr 1 (27), s. 73-90; D. Szczypka, *Cmentarz ewangelicki na Gróńniczku w Wiśle*. Wiśla 2019.

się najstarsze nagrobki i spoczywają osoby najbardziej znaczące dla społeczności ewangelickiej.

Dla pamięci kulturowej ewangelików cieszyńskich ważna była rola książki religijnej³⁷, z której korzystano nie tylko w celach kultowych, ale która stawała się dosłownym miejscem pamięci, a to za sprawą prowadzenia we własnych egzemplarzach zapisków, a nawet całych kronik rodzinnych. Księgi, często przekazywane z pokolenia na pokolenie, były dziedziczone, alei przepisywane, i kupowane przez spółki sąsiedzkie, a udziały w nich także przekazywano następcom. Zjawisko to nazywane jest długim trwaniem książki³⁸, a dotyczy zwłaszcza trójcy wydawnictw: Biblii, kancjonału (zwykle ks. Jerzego Trzanowskiego) i postylli, czyli całorocznego zbioru kazań, najczęściej ks. Samuela Dambrowskiego. Najszerzej opisał je ostatnio Janusz Spyra, poczynając od zapisków oraz kroniki rodzinnej pastorów Herdów i Pragenusów z XVI-XVIII w., a kończąc na zapiskach chłopów cieszyńskich, którzy wraz z wymieraniem szlachty przejmowali jej majątki i księgozbiory³⁹.

Według wiedzy badaczy regionu, zapiski chłopów sięgają XVIII w., kiedy nabywca postylli Marcina Lutra w przekładzie Hieronima Maleckiego (druk w Królewcu w 1574 roku) zapisał na swym egzemplarzu: *Jo J.S. zakupiłech te Postyllie od Pawła Nowacijusa z Tyry za 6 florenów roku 1709* (księgę odnalazł w 1974 r. w Wiśle Jaworniku znany bibliofil Józef Pilch z Ustronia – 400 lat od wydania!)⁴⁰. Z kolei Józef Walach, piąty z kolei właściciel postylli Grzegorza z Żarnowca (wydanej po raz drugi w Wilnie w 1597r.) na wyklejce zapisał imiona swych przodków, którzy przekazywali sobie zbiór kazań od XVIII w., a który znajdował się w miejscowościach takich, jak Trzanowice i Rzeko (dziś na Zaolziu), by w 1963 r. trafić do zbiorów Muzeum Těšínska w Czeskim Cieszynie⁴¹. Unikatowa postylla autorstwa ks. Andrzeja Schöenflissiusa z 1652 r. nosi zapis: *Ta postylla darowana od Anny Kukucz wdowy z Dębowca przy Skoczowie*

³⁷ Szerzej: R. Czyż, *Protestancka książka i kultura czytelnicza na Śląsku Cieszyńskim do 1918 roku. Rekonesans*, [w:] *Protestancka kultura słowa*, pod red. Z. Paska, Kraków 2009, s. 201-211.

³⁸ Do dziś w cieszyńskich księgozbiorach historycznych zachowało się szereg druków reformacyjnych z XVI w. Szerzej: zob. R. Czyż, *Polnische Reformationsdrucke aus dem Teschener Schlesien*, [w:] *Reformacja: między ideą a realizacją. Aspekty europejskie, polskie, śląskie / Reformation: zwischen Idee und ihrer Umsetzung. Europäische, polnische und schlesische Aspekte*, pod red. L. Harc i G. Wąs, Kraków 2019, s. 293-311.

³⁹ J. Spyra, *Historiografia...*, dz. cyt., s. 138-144.

⁴⁰ D. Kadłubiec, *Uwarunkowania...*, dz. cyt., s. 44.

⁴¹ R. Czyż, *Obrona wiary w edycjach postylli Grzegorza z Żarnowca*, Warszawa 2009, s. 186-189.

i za pośrednictwem ks. Andrzeja Krzywonia na przełomie XIX i XX w. trafiła do zbiorowej Biblioteki Tschammera przy kościele Jezusowym w Cieszynie⁴².

Notatki proveniencyjne znajdują się nie tylko na egzemplarzach postylli, ale także w Bibliach, modlitewnikach, a przede wszystkim w kancjonałach, najczęściej używanej książce religijnej cieszyńskich ewangelików⁴³. Kancjonał ks. Jerzego Trzanowskiego, którego pierwsze wydanie ukazało się w 1635 r., w Lewoczy, wielokrotnie wznawiany, uzupełniany i poszerzany⁴⁴, na Śląsku Cieszyńskim był w powszechnym użyciu do 1865 r., kiedy to ukazał się pierwszy polski kancjonał ewangelicki ks. Jerzego Bogusława Heczki. W niektórych miejscowościach korzystano z niego znacznie dłużej, np. w Wiśle do 1922 r., a w niektórych państwach słowiańskie kościoły ewangeliczne wydawały go i użytkowały podczas nabożeństw jeszcze w latach 40. XX w. (Liptowski Mikulász, Słowacja), a nawet w latach 80. XX w. (Węgry, kraje bylej Jugosławii).

O słabo zbadanym zjawisku „eksportu” tego typu pamięci kulturowej cieszyńskich ewangelików można mówić na przykładzie wsi Ostojićevo (Tisza Szent Miklós, Potisský Sv. Mikuláš), położonej na terenie historycznego Banatu (obecnie Serbia, autonomiczny okręg Wojwodina). Osiedlający się tam od XIX w. migranci z Wisły, idąc za przykładem Słowaków, utworzyli zwartą społeczność, której zamieranie właśnie się dokonuje. Zanik ich pamięci komunikatywnej oraz tworzenie nowej, polskiej tożsamości opisała Katarzyna Marcol w pracy *Toutowie. Język i pamięć w ustanawianiu wspólnoty Wiślan w Banacie*⁴⁵. Jednym z najciekawszych zjawisk w tej wielonarodowościowej i wielowyznaniowej wsi było przeniesienie zwyczaju prowadzenia zapisków własnościowych i rodzinnych w książkach związanych z zachowaną ewangelicką tożsamością wyznaniową (przy braku tożsamości narodowej migrantów). Zbadane egzemplarze z księgozbiorów prywatnych oraz należącego do miejscowego zboru często zawierały podpisy właścicieli, np. *Raška Lujza*, *Kendur Pavel* lub adnotacje typu: *Mihoł Poloček Kupił Ten zakon Roku 1926 / za 20 Dinarob* (na egzemplarzu Nowego Testamentu). Zdarzały się zapisy całych kronik rodzinnych,

⁴² R. Czyż, *Polskie postylle ewangelickie na Śląsku Cieszyńskim*. „Cieszyńskie Studia Muzealne / Těšínský muzejní sborník” 2005, 2, s. 111-115.

⁴³ Szereg ciekawych zapisków i kronik rodzinnych notuje: J. Picha, *W kręgu kultury książki ewangelików cieszyńskich na przykładzie zbioru druków polskich w Bibliotece i Archiwum im. B. R. Tschammera – do 1918 r.*, Bielsko-Biała 2018.

⁴⁴ Zob. *Cithara Sanctorum 1636-2006. Zborník prác z vedeckej konferencie*, ed. M. Kovačka, E. Augustínova, Martin 2008, s. 266-281.

⁴⁵ K. Marcol, *Toutowie. Język i pamięć w ustanawianiu wspólnoty Wiślan w Banacie*. Katowice 2020.

np. rodziny Urbanków, zanotowanej w Biblii z 1922 r., w której zachowały się daty ślubu i narodzin kolejnych dzieci oraz dedykacje z okazji konfirmacji czy ślubu⁴⁶. Pod tym względem zupełnie nie są zbadane grupy emigrantów w Stanach Zjednoczonych (potomkowie emigrantów z Wisły i Istebnej do dziś żyją w Wyoming) i na Węgrzech. Oczywiście zwyczaj sporządzania zapisków rodzinnych w księgach religijnych nie jest wyłącznie cieszyński, gdyż odnajdowany był wśród protestantów w Niemczech, Czechach, na Morawach i w Skandynawii. W XIX-wiecznych drukach niemieckich, a później również w słowiańskich, można spotkać w książkach karty dodatkowe, specjalnie przygotowane na rodzinną kronikę: druczki gotowe do ręcznego ich wypełnienia. Cieszyły się widać dużą popularnością, skoro wydawcy zaczęli je dołączać do swoich druków religijnych.

Ze swego rodzaju eksportem ewangelickiej pamięci kulturowej Śląska Cieszyńskiego, czy raczej jej promieniowaniem, mamy też do czynienia w przypadku i historiografii, i świąt rocznicowych, i miejsc pamięci, i kronik rodzinnych prowadzonych w książkach religijnych u innych protestanckich wyznań działających na terenie regionu. Częściowo wynika to z faktu, że często przodkowie stanowczych chrześcijan, adwentystów, baptystów, wolnych chrześcijan, zielonoświątkowców, a także Świadków Jehowy byli ewangelikami i pewne zwyczaje przekazywali swym potomkom, a częściowo jest wynikiem pewnej wspólnoty podstawowych zasad religijnych. Jednak odwoływanie się w historii własnego zboru (wspólnoty wyznaniowej) powstałej w XIX/XX w. do prześladowań protestantów mających miejsce w wieku XVI/XVII, ba – urzędanie w ewangelickich leśnych kościołach własnych spotkań i nabożeństw, świadczy o trwałości ewangelickiej pamięci kulturowej i jej przejmowaniu przez inne wyznania. Odnoszą się one z ogromnym szacunkiem do np. reformatorów religijnych XVI w. i w Pamiątkę Reformacji organizują spotkania religijne czy prelekcje historyczne. We własnej literaturze religijnej członkowie różnych wspólnot protestanckich działających na Śląsku Cieszyńskim prowadzili podobne rodzinne zapiski, a nawet w Ostojićwie, w zborze subotarów (adwentystów dnia siódmego), do dziś można napotkać takie egzemplarze.

Niestety źródła do badań nad ewangelicką pamięcią kulturową są trudno dostępne, czasem tak rzadkie, że zachowane zaledwie w jednym bądź kilku egzemplarzach. O ile nie dziwi to w przypadku rękopisów, które wymagają pilnej

⁴⁶ R. Czyż, *Literatura religijna wiślan we wsi Ostojićevo (Banat, Serbia)*, „Rocznik Wiślański” t. 8, Wisła 2016, s. 27-38. Podobne kroniki rodzinne odnalazła K. Marcol: *taż, Toutowie*, s. 190-197.

digitalizacji, to w przypadku druków napotyka się poważny problem. Przykładem jest pierwsza praca o dziejach kościoła Jezusowego w Cieszynie, wydana w 1809 r. Dziełko Jerzego Fryderyka Erdmanna Klette z Klettenhofu *Pamiętniki kościoła ewangelickiego z łaski danego przed Cieszynem...* zachowało się w pięciu egzemplarzach niemieckich wydanych w Brnie (3 egzemplarze w Republice Czeskiej: Czeskim Cieszynie, Brnie i Olomuńcu i 2 egzemplarze w Polsce w Bibliotece Jagiellońskiej i Bibliotece Narodowej) oraz w dwóch polskich wydanych w Cieszynie (oba w Cieszynie). Wydawcy, którzy chcieli wznowić pracę z okazji 300-lecia kościoła Jezusowego w 2009 r. napotkali problem, gdyż polskie egzemplarze nie są kompletne (brak spisu pastorów od s. 33-36)⁴⁷. Dopiero po opublikowaniu tego cennego źródła odnalazł się trzeci, tym razem kompletny, polski egzemplarz rzadko spotykanego druczku i ze zbiorów prywatnych trafił do Biblioteki Tschammera. Tak więc badania nad pamięcią kulturową ewangelików Śląska Cieszyńskiego, głównie na skutek wieloletnich zaniedbań w opiece nad archiwami i księgozbiorami parafialnymi, ale także zabytkami, jak Stary Cmentarz Ewangelicki w Bielsku, nie wydają się proste.

Ewangelicka pamięć zbiorowa i tożsamość wyznaniowa podlegają ogólnym zjawiskom zachodzącym we współczesnej kulturze, także na terenie opisywanego regionu. Ewangelickie dziedzictwo kulturowe tam, gdzie brakuje jego spadkobierców, bywa adoptowane przez nowych osadników⁴⁸, zaś pamięć podlega muzealizacji, a nawet zmienia się w atrakcję turystyczną⁴⁹. Współczesne metody popularyzacji dziedzictwa kulturowego sprawiają, że ewangelickie miejsca pamięci trafiają na listy obiektów do zwiedzania na nowo wyznaczonych, tematycznych szlakach turystycznych. Są to nie tylko zabytkowe kościoły czy pomniki, ale również historyczne nekropolie, całe kwartały miast czy położone na odludziu leśne kościoły. Nieobecne w jeszcze w latach 90. XX w., dziś uzupełniają dawne przewodniki turystyczne, broszury i foldery poszczególnych miejscowości i całych regionów. Powstają nawet osobne przewodniki po ewangelickich miejscach pamięci⁵⁰. Z pewnością przyczyni się to do zachowania i utrwalenia pamięci kulturowej cieszyńskich ewangelików.

⁴⁷ W. Gojniczek, M. Gabryś, *Wprowadzenie...*, dz. cyt., s. 20-24.

⁴⁸ A. Pudełko, „*Ogrody pamięci*” ..., dz. cyt., s. 84.

⁴⁹ Por. G. Studnicki, *Śląsk Cieszyński...*, dz. cyt., s. 279-350.

⁵⁰ W. Sosna, *Szlakiem pamiątek ewangelików cieszyńskich*, Cieszyn 2009; M. Żerański, *Ewangelicy w Wiśle. Przewodnik turystyczny*, Cieszyn 2010.

Bibliografia

1. *500 lat Reformacji na Górnym Śląsku – miejsca pamięci*, [w:] *500 lat Reformacji na Górnym Śląsku*, pod red. W. Gojniczka i R. Kaczmarka, Katowice 2017, s. 315-226.
2. Assman A., *Między historią a pamięcią. Antologia*, Warszawa 2013.
3. Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przekł. A. Kryczyńska-Pham, wyd. 2, Warszawa 2020.
4. Biermann B., *Historia wiary ewangelickiej w Śląsku Austriackim, z osobliwym względem na dzieje ewangelickiego kościoła z łaski danego przed Cieszynem*, przeł. J. Śliwka, Cieszyn 1859 [reprint 2009].
5. Chojecka E., *Pomniki Bielskiego Syjonu*, Bielsko-Biała 2017.
6. *Cithara Sanctorum 1636-2006. Zbornik prác z vedeckej konferencie*, ed. M. Kovačka, E. Augustínová, Martin 2008, s. 266-281.
7. Czyż R., *Literatura religijna wiślan we wsi Ostojićevo (Banat, Serbia)*, „Rocznik Wiślański” t. 8, Wisła 2016, s. 27-38.
8. Czyż R., *Obrona wiary w edycjach postylli Grzegorza z Żarnowca*, Warszawa 2009.
9. Czyż R., *Od patentu do patentu. Polska, ewangelicka literatura religijna na Śląsku Cieszyńskim w latach 1871-1881*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim. W trzystulecie założenia kościoła Jezusowego w Cieszynie*, pod red. R. Czyż, W. Gojniczka i D. Spratka, Cieszyn 2010, s. 431-479.
10. Czyż R., *Polnische Reformationsdrucke aus dem Teschener Schlesien*, [w:] *Reformacja: między ideą a realizacją. Aspekty europejskie, polskie, śląskie / Reformation: zwischen Idee und ihrer Umsetzung. Europäische, polnische und schlesische Aspekte*, pod red. L. Harc i G. Wąs, Kraków 2019, s. 293-311.
11. Czyż R., *Polskie postylle ewangelickie na Śląsku Cieszyńskim*. „Cieszyńskie Studia Muzealne / Těšinský muzejní sborník” 2005, 2, s. 108-123.
12. Czyż R., *Protestancka książka i kultura czytelnicza na Śląsku Cieszyńskim do 1918 roku. Rekonesans*, [w:] *Protestancka kultura słowa*, pod red. Z. Paska, Kraków 2009, s. 201-211.
13. Czyż R., *Wiara – praca – rodzina. Obraz Marcina Lutera w polskiej ewangelickiej literaturze religijnej na Śląsku Cieszyńskim (do 1918 roku)*, [w:] *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji. Wpływ protestantyzmu na politykę, społeczeństwo i kulturę w XVI-XX wieku*, red. J. Bahlcke, W. Gojniczek, R. Kaczmarek. Katowice 2018, s. 555-570.
14. Gabryś M., Chren M., Stanček R., *Cesty Juraja Tranovského / Śladami Jerzego Trzanoskiego*. Dolny Kubín [2018].
15. Gaydzica J., *Dło pamięci rodu ludzkiego*, Cieszyn-Cisownica 2006.
16. Gojniczek W., Gabryś M., *Wprowadzenie*, [w:] J. F. E. Klette z Klettenhofu, *Pamiętniki kościoła ewangelickiego z łaski danego przed Cieszynem przed stema laty założonego przy świętobliwym obchodzeniu miłościwego lata 24 maja 1809*, Cieszyn 2009, s. 7-30.
17. Kadłubiec D. i in., *Płyniesz Olzo. Monografia kultury ludowej Śląska Cieszyńskiego*, Czeski Cieszyn 2016.
18. Kadłubiec D., *Uwarunkowania cieszyńskiej kultury ludowej*, Czeski Cieszyn 1987.
19. Le Goff J., *Historia i pamięć*, przekł. A. Gronowska, J. Stryczyk, Warszawa 2007.
20. *Leśne kościoły. Miejsca tajnych nabożeństw ewangelickich w Beskidzie Śląskim*, Bielsko-Biała 2009.

21. Marcol K., *Toutowie. Język i pamięć w ustanawianiu wspólnoty Wiślan w Banacie*, Katowice 2020.
22. Nora P., *Między pamięcią a historią: les lieux de memoire*, tłum. M. Borowski, M. Sugiera. „Didaskalia. Gazeta Teatralna” 2011, nr 105.
23. Picha J., *W kręgu kultury książki ewangelików cieszyńskich na przykładzie zbioru druków polskich w Bibliotece i Archiwum im. B. R. Tschammera – do 1918 r.*, Bielsko-Biała 2018.
24. Pudelko A., „Ogrody pamięci” – projekt rewitalizacji dziedzictwa ewangelickiego w Bielsku-Białej. „Przegląd Kulturoznawczy” 2016, nr 1 (27), s. 73-90.
25. Ricoeur P., *Pamięć, historia, zapominanie*, tłum. J. Margański, Kraków 2007.
26. Rusnok A., *W poszukiwaniu źródeł*, [w:] *Duchowe źródła kultury cieszyńskiej. Katalog wystawy*, Cieszyn 2001.
27. Saryusz-Wolska M., *Wprowadzenie*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, pod red. M. Saryusz-Wolskiej, Kraków 2009, s. 7-38.
28. Sosna W., *Szlakiem pamiątek ewangelików cieszyńskich*, Cieszyn 2009.
29. Sosna W., *Wędrówka wśród mogił*, wyd. 2, Cieszyn 2010.
30. Spyra J., *Historiografia a tożsamość regionalna w czasach nowożytnych na przykładzie Śląska Cieszyńskiego w okresie od XVI do początku XX wieku*, Częstochowa 2015.
31. Studnicki G., *Śląsk Cieszyński: obrazy przeszłości a tożsamość miejsc i ludzi*, Katowice 2015.
32. Szczyпка D., *Cmentarz ewangelicki na Gróńniczku w Wiśle*, Wisła 2019.
33. Szczyпка D., *Obchody rocznic reformacji w wiślańskim zborze w XIX i XX wieku*. „Rocznik Wiślański” 2017, t. 9, s. 18-23.
34. Tomášová V., *Evangelíci na Těšínku v tolerančním období (1781-1861)*, Český Těšín 2018.
35. Wagner O., *Mutterkirche vieler Länder. Geschichte der Evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen 1545-1918/20*, Wien 1978.
36. Żerański M., *Ewangelicy w Wiśle. Przewodnik turystyczny*, Cieszyn 2010.

Renata Czyż – dr, absolwentka polonistyki i religioznawstwa na Uniwersytecie Jagiellońskim, studiów podyplomowych w zakresie bibliotekoznawstwa i informacji naukowej oraz muzeologii; w latach 2010-2020 dyrektor Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Jana Śniegonia w Wiśle. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się wokół stosunków religijnych i historii kultury na Śląsku Cieszyńskim, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów książki; autorka i współautorka książek i artykułów, redaktorka publikacji naukowych i popularnonaukowych, prowadząca serię wydawniczą Monografii Wisły, członkini redakcji „Rocznika Wiślańskiego”. Opublikowała m.in.: *Obrona wiary w edycjach postylli Grzegorza z Żarnowca* (2008), wspólnie z prof. Zbigniewem Paskiem *Kościół i wspólnoty religijne Wisły* (2008), wspólnie z prof. Hubertem Miską i dr. Michałem Kawulokiem *Wisła. Literatura – muzyka – sztuki plastyczne* (2021).